



## ILMIY TERMINLARNI TARJIMA QILISH SOHASI, USULLARI VA MUAMMOLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7853139>

**Tursunova Saodatxon Baxtiyor qizi**

*JDPU. Ingliz tili va adabiyoti fakulteti*

*2-kurs magistranti*

**Saitqulova Iroda Baxtiyor qizi**

*JDPU. Rus tili va adabiyoti fakulteti talabasi*

**Annotatsiya.** Ushbu maqola ilmiy terminlarning o'rganilganlik darajasi va ahamiyati to'g'risida bo'lib, ingliz ilmiy terminlarining o'zbek tiliga tarjima qilish masalalari haqida ma'lumotlar berilgan.

**Annotation.** This article discusses the importance and the significance of scientific terms, provides information on the problem of translating English scientific terms into Uzbek.

**Kalit so'zlar:** ilmiy terminlar, transkripsiya, transliteratsiya, kalka, generalizatsiya, eksplikatsiya, kompensatsiya

**Key words:** Scientific terms, transcription, transliteration, word for word translation, generalization, explication, compensation

Insoniyat ilmiy tafakkurining hosilasi bo'lib, xususan, asosan soha mutaxassislariga ayon bo'lgan ilmiy terminlar faqat tarjima orqali o'zga xalqlar tiliga, ongiga, shuuriga yetib borishi mumkin. Bunday jarayonda asliyat terminlari bilan tarjima qilingan til sohibini bog'laydigan yagona vosita bu tarjimondir. Xuddi ma'lum bir matn kabi termin ham tarjimasi uning qanday izohlanganligi bilan asoslanadi. Bir tarafdin, termin intralingvistik tizimning bir obykti sifatida o'sha tilning leksik, grammatik, fonetik xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Boshqa tarafdin esa, ilmiy-ma'naviy madaniyat obykti sifatida ekstralingvistik voqelikni ham o'zida aks ettirishi mumkin, chunki termin semiotik tizimning muhim tarkibiy qismidir.

Tarjima, aslida, asliyatni tarjima tili vositalari bilan ifodalab berish hisoblanadi. Oddiy matnning ham, ilmiy asarning ham ma'nosi nafaqat so'zlarning lug'aviy va ma'naviy ma'nosiga, balki ularning stilistik va sintaktik xususiyatlariga ya'ni ularning birikishiga ham bog'liq. Asliyat ma'no mundarijasini muqobil ravishda tarjima qilish uchun, dastavval, uning tarkibiy qismi bo'lgan so'z, so'z birikmasi, gap va boshqalar haqida batafsil ma'lumotga ega bo'lish lozim. Ilmiy asarni tarjima qilish uchun uning tarkibiy qismlarini tarjima tili qonun-qoidalariga mutlaq rioya qilgan holda to'g'ri tarjima qilish kerak.

Bugungi globallashgan zamonda, madaniyatlar va davlatlararo kasbiy muloqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro munosabatlarning tez suratda rivojlanayotganligini siyosat, iqtisod, fan, texnika va chet elliklar bilan hamkorlik olib



borishda yaqqol sezishimiz mumkin. Ilm-fanga doir aloqalar ham shular jumlasidan. Dunyo ilm-fan bilan shug'ullanadigan olimlarning orasida ilmiy hamkorliklarning ko'payib borayotgani ilmiy terminlarni mukammal tushunadigan, bir tildan ikkinchi tilga hech qanday qiyinchiliksiz tarjima qiladigan yetuk mutaxassislarni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, ilmiy terminlarning leksik, kognitiv va tarjimaviy xususiyatlarini o'rganish alohida o'rin tutadi. Chet tilidagi ilmiy adabiyotni o'qish jarayonida biz, eng avval, leksik-semantik jihatlarini chuqur o'zlashtirishga harakat qilamiz, sababi, ilmiy matnlarda terminlar notermin so'zlarga qaraganda ko'p uchraydi. Ammo ilmiy terminlarni oddiy so'zlardan farqlashda ba'zi chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin.

Terminga berilgan quyidagicha ta'rif ham shuning isboti: "Ma'lum bir fan yoki kasb-hunar doirasidagi muayyan bir ma'noni ifodalash uchun foydalaniladigan so'zlar terminlar deb yuritiladi. Terminlar qo'llanilish sohasiga ko'ra ilmiy hamda kasbiy terminlarga bo'linadi. Masalan, landshaft, gidrosfera, azimut – geografiya faniga oid terminlar; yelim, charm, mum – etikdo'zlik kasbiga doir terminlar." Yana bir ta'rifda ilmiy va kasbiy terminlarga berilgan misollar ham o'zini to'liq oqlay olmaydi. Sababi, terminlarga ham muayyan kasb-hunar ham ma'lum bir soha vakillari nutqida qo'llaniladigan maxsus so'zlardir. Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, terminlar va kasbiy leksika orasida quyidagi farqlar bor:

- Termin ham kasb-hunarga oid leksika ham nominativ vazifa bajaradi, ya'ni inson faoliyatining biror bir sohasiga oid voqelikni nomlaydi;

- Terminga ekspressivlik xos emas, biroq kasb-hunar leksikasi o'ziga xos ekspressiv bo'yoqqa ega:

- Termin mutlaqo rasmiy harakterga ega, kasbiy leksika esa aksincha norasmiy tarzda bo'ladi.

Umuman, so'z, termin, nomenklatura, kasb-hunar leksikasi hamda ularning munosabati shu darajada chalkashki, ularga aniqlik kiritish uchun ko'plap ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar olib borish lozim. V.G. Gakning "Lingvistik belgilarning assimetriyasi va terminologiyani ayrim umumiy muammolari" nomli maqolasida termin lug'aviy til birligi sifatida o'rganilishi lozimligi hamda uning til leksik birligidagi utgan o'rni haqida asosli mulohazalar berilgan. Olim ba'zi ilmiy manbalarda terminlarni lug'aviy til birligi sifatida qaralmayotganligiga e'tiroz bildirib, "termin bu funktsiya, leksik birlik nutqda qo'llanilishining bir ko'rinishidir" degan fikrni ilgari suradi. V. G. Gakning fikriga ko'ra, quyidagi ikkita xususiyatni o'zida mujassam etgan har qanday so'z lug'aviy birlik bo'la oladi: bular, nimanidir ifodalab kelishi va tushunchalar qatorida ma'lum bir o'rinni egallashi mumkinligidir.

Maqolada, shuningdek, termin va notermin so'zlar ifoda xususiyatiga ko'ra tahlil qilinadi va aniqlanadi: bir planli lug'aviy birliklar, ular termin funksiyasida qo'llanilmaydi; termin sifatida qo'llaniladigan bir planli lug'aviy birliklar; ham termin ham notermin funksiyasini bajaruvchi ikki planli lug'aviy birliklar. Olimning yozishicha, biror bir terminologik soha taraqqiyot jarayonini boshdan kechirar ekan,





unda terminologiyadagi assimetriya(nomutanosiblik)ni chegaralash yoki to'xtatish judayam qiyin masala.

Boshqacha qilib aytganda, muayyan tushunchani ifodalaydigan har qanday mustaqil yoki yordamchi so'z turkumiga oid so'z termin bo'la olishi mumkin. Matnda qo'llanilgan so'z biror narsa yoki hodisani termin esa muayyan tushunchani ifodalab keladi. So'z va termin orasidagi chegaralar aniq emasligi, terminologiyadagi ba'zi "o'zboshimchalik"lar mazkur fan taraqqiyoti yo'llarining ziddiyatli xarakteri bilan belgilanadi. Chunki XIX asrning ikkinchi yarmidan buyon, terminologiya fani quyidagi besh yo'nalish bo'yicha rivojlanib kelmoqda:

1. Ba'zi tadqiqotchilarning spontan(qo'qqisdan, birdan) termi ijodkorligi.
2. Eskirgan terminlarni tartibga solish.
3. Yangi terminlarning paydo bo'lishi.
4. Abbreviatur terminlardan foydalanish.
5. O'zlashmalar.

Ma'lum til doirasidagi bir tushunchaning turlicha nomlanishi (avtomobil - avtomashina) terminologiyada sinonimlikning paydo bo'lishiga va uning tartibsiz ravishda qo'llanilishiga olib keldi. Ilmiy terminlarning tarjimalarini kuzatish ularning, asosan, tarjima tilidagi muqobil variantlari bilan qilinayotganligini ko'rsatadi. Buning uchun o'girilayotgan tilda shunday muqobillar bo'lishi kerak, agar asliyat tilida shunday ekvivalentlar mavjud bo'lmasa, bunday holatda tarjima qilishning boshqa usullariga murojaat qilinadi.

Sohaga oid terminologik lug'atlar yaratish va terminlarni bir tildan boshqasiga tarjima qilish masalasi hozirgi tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Chunki, hozirgi globallashtirilgan zamonda ilmiy-texnik rivojlanishni turli mamlakatlarda turlicha tillarda muloqot qiluvchi mutaxassislar orasida amalga oshadigan axborotlar almashuviz tasavvur qilib bo'lmaydi. Yuzaga kelgan bunday holat dunyo olimlaridan sayyoramizda paydo bo'layotgan ilmiy-texnik yangilik va jarayonlarni har kuni kuzatib borishni talab qiladi. Bu jarayonda esa ilmiy-texnikaviy tarjima muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, termin kasbiy muloqotning eng muhim vositasi ekanligini ham unutmasligimiz lozim. Zero, termini ishlatish va tarjima qilishdagi har qanday shoshma-shosharlik, noaniqlik va noizchilik olimlarning bir-birini tushunishga bo'lgan harakatlarini qiyinlashtiradi. Shuningdek, terminlarni noto'g'ri tarjima qilish jiddiy oqibatlariga, ilmiy va texnologik jarayonlarning buzilishiga, muhim ahamiyatga ega bo'lgan ichki hamda tashqi loyihalarning amalga oshmay qolishiga olib kelishi mumkin.

Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, hech bir tildagi terminologik leksikaning ulushi 15-20% dan oshmas ekan. Qolgan ulushini esa umummilliy, umumtexnik, umumsohaviy va ko'p qo'llaniladigan terminlar tashkil qiladi. Bu holat terminlarni tarjima qilish jarayonini birmuncha osonlashtiradi, ya'ni asliyat tilidagi terminning tarjima qilinayotgan til muqobilaari bo'ladi. Masalan, poem - she'r, rhyme - qofiya, meter - vazn.



Asosiy sintaktik tuzilmani til qonun-qoidalari asosida o'zgartirib, ikkinchi bir tuzilma hosil qilish transformatsiya orqali amalga oshiriladi. Tillararo transformatsiyalar uch turdan iborat: Grammatik transformatsiyalar, leksik transformatsiyalar hamda leksigrammatik (sintaktik) transformatsiyalar.

Leksik transformatsiyalar quyidagi tarjimaviy usullarni o'z ichiga oladi: transkripsiya, transliteratsiya, kalkalash va leksik-semantik o'zgartirishlar (generalizatsiyalash, konkretlashtirish).

Transkripsiya (lotincha transcriptio - ko'chirib yozish) - bu boshqa til so'zi tarkibidagi tovushni ona tili alifbosida yozish

Transliteratsiya (lotincha trans - orqali, litera - harf) - bu ma'lum bir til alifbosiga oid matnni boshqa bir til alifbosidan foydalangan holda, yozuvda aniq aks ettirish. Bu holatda o'z tilida talaffuz qilinmaydigan yoki o'zicha talaffuz qilinadigan tovushning harfi asil holicha saqlanib qoladi

Kalkalash bu boshqa tilning leksik, frazeologik birliklarining modellari asosida o'z til imkoniyatlaridan foydalanib, yangi so'z yoki frazeologik birliklar hosil qilish.

Kalka (fransuzcha calque - kopiya, taqlid) - o'zga til materialidan qismma-qism nusxa olish yo'li bilan hosil qilingan so'z yoki boshqa til birligi. Kalkalar semantik, leksik, frazeologik bo'lishi mumkin.

Leksik kalka deb boshqa til lug'aviy birligidan qismma-qism nusxa olish orqali so'z hosil qilishga aytiladi.

Frazeologik kalka - boshqa til frazeologik birligidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali hosil qilingan frazeologik birlik.

Semantik kalka - bu boshqa tilga doir so'z bildiradigan ma'noni o'zlashtirish natijasida o'z tildagi so'zga shu ma'noning berilishi.

Generalizatsiya - tarjima qilinayotgan birlikning ma'nosi tarjima jarayonida kengroq berilishi. Tarjimada ma'lum bir ma'noga mos keladigan ma'noni topish.

Grammatik transformatsiyalar - bu tarjimada tarjima qilinayotgan tilning normalariga mos tushgan holda gapning tuzilishini o'zgartirish. Grammatik transformatsiyalarga so'zma-so'z tarjima, gaplarning bo'linishi, gaplarning qo'shilishi, grammatik o'zgartirishlar kabi tarjima usullari kiradi.

Additsiya - sodda gap tarkibini uyushiq bo'laklari orqali kengaytirib berilishi.

Adyunksiya - sintaktik birlik tarkibiga shu tarkib mazmuniga muvofiq keladigan yangi so'zning kiritilishi.

Permutatsiya - gap bo'laklarining bir xil sintaktik tuzilishda o'rin almashtirishi.

Substitutsiya - sintaktik tuzilma tarkibidagi bir yoki bir nechta so'zni boshqasi bilan almashtirish.

Eksplikatsiya (izohli tarjima) - bu ma'noni tasvirlash va izohlash yo'li bilan ochib berish.

Kompensatsiya - bu asliyatdan tarjima qilib bo'lmaydigan birlikni asliyatdagi g'oyaviy xarakterga mos ravishda boshqasi bilan almashtirishdir.





Xalqaro xarakterdagi terminlar ilmiy-texnik matnlar tarjimasida qo'llanadigan usullar yordamida o'giriladi. Manbalarda berilishicha bu usullar quyidagilardir: transkripsiya, transliteratsiya, so'zma-so'z tarjima qilish, izohlab bayon qilish. Terminlarning qiyosiy tipologik tahliliga bag'ishlangan izlanishlar doirasini kengaytirish, ya'ni, bunda faqat ikki yoki uch til emas, balki turli tizimlarga mansub bo'lgan tillar terminlarini ham atroflicha o'rganish eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ilmiy terminlar va terminologik tizimlar tarjimasini bilan shug'ullanish esa bugungi globallashtirilgan davrda intellektual ko'priklar vazifasini bajarishi mumkinligini yodda tutishimiz lozim. Bu jarayonda terminologik lug'atlarga va shu soha mutaxassislariga bo'lgan ehtiyoj muhim ahamiyat kasb etadi.

#### ADABIYOTLAR:

1. Gak.V.G, Lvin.Y.I. Kurs perevoda. Fransuzskiy yazik. M., «Mejdunarodnaya otnosheniya», 1970, 103s.
2. Maxmudov N.M. va boshqalar. Zamonaviy o'zbek tili. T., 2020, 89.
3. Fedorov. A. V. Vvedeniye v teoriyu perevoda. M., Literaturniy na inostrannix yazikax, 1958. 67-70.
4. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии / Вопросы теории и методики. – М.:1961. – стр. 29.
5. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.55 – 56.
6. [Www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)
7. [Www.kitob.uz](http://www.kitob.uz)
8. [Www.google.uz](http://www.google.uz)